

Л.Д.Федорова*

**СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК МІСТОЗНАВЧОГО МУЗЕЙНИЦТВА В
УКРАЇНІ В ХІХ – ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧЧЯХ ХХ ст.**

У статті розглядається досвід становлення й розвитку в ХІХ – перших десятиріччях ХХ ст. музеїв міст як окремої профільної групи музейної мережі України. Досліджується не лише історія виникнення, а й склад та специфіка колекцій, особливості експозицій та функціонування таких установ.

Музейна справа – особлива сфера людської діяльності, інтересів та знань, що має полісоціальний, міждисциплінарний, багатоаспектний характер. Це зумовлюється функціями музеїв, які є науковими й водночас культурно-освітніми установами, покликаними документувати й досліджувати процеси та явища історично-

** Федорова Лариса Данилівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

го розвитку природи й суспільства, зберігати та використовувати нагромаджені пам'ятки з науковою, культурною та освітньою метою. Джерельне значення музейних колекцій, на відміну від архівних фондів, ще не повною мірою визнане фахівцями різних галузей науки. Предметно-речова база музеїв мало досліджена, а їх діяльність ще не завжди відповідає суспільним потребам.

Таке становище пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Одним із головних є те, що розвиток української культури на самому її злеті був силоміць обірваний. Протягом радянської доби значенням музеїв як наукових, джерелознавчих осередків нехтувалося. Музейна справа розвивалася за директивною схемою та методичними рекомендаціями, що розроблялися в Москві й мали обов'язковий характер. У полум'ї реорганізацій та перетворень 1930-х рр. руйнувалися надбання й традиції українського музейництва попередніх часів.

Незалежна Україна, ухваливши 1995 р. закон "Про музеї та музейну справу", визнала тим самим їх як специфічні наукові й культурно-освітні установи та гарантувала державну підтримку. Таким чином, актуальною проблемою постає осмислення сучасного стану музейної справи, вивчення та теоретичне узагальнення історичного досвіду музеїв, переосмислення їх концепцій, аналіз наявної мережі, з'ясування тенденцій і перспектив розвитку.

Однією з маловивчених ланок цієї мережі є містознавчі музеї. Не маючи можливості в одній статті проаналізувати всі теоретичні проблеми, пов'язані з останніми, звернімося до їх початкової історії, характеристики зібрань та змісту діяльності, маючи на увазі, що саме ці питання становлять науково-теоретичні засади новітньої концепції музеїв міст.

Вони виникли в Західній Європі ще у XVIII ст. і функціонують сьогодні в усьому світі. Великі музеї міст мають Париж, Лондон, Мюнхен, Афіни, Марсель, Амстердам, Варшава, Братислава, Софія, Нью-Йорк. На території колишнього СРСР діяло близько 90 таких музеїв; в Україні – 16 (за підрахунками автора), не враховуючи філій. За кордоном ці установи мають назву "музей міста". Так само вони визначалися у дорадянський час в Україні та Росії. У 1930-х рр. зазначена група їх відмовилася від містознавчої концепції, тим самим перепрофілювала свою діяльність і змінила назву на "музей історії міста", себто історичний. У сучасній Україні під такою назвою функціонує 10 музеїв: Києва, Луганська, Дніпродзержинська, Коломиї, Звенигородки, Горлівки, Каховки, Краматорська, Харцизька, Хмельницького¹.

Провідні заклади групи, яку ми досліджуємо, покликані відігравати значну роль у формуванні міської культури, забезпеченні наступництва її історичного розвитку, у вирішенні надзвичайно актуального завдання – збереження й освоєння історико-культурної спадщини міст, нагромадження відповідної інформації. На наш погляд, такі музеї мають діяти в усіх історичних містах України. Останніми десятиліттями спостерігається тенденція до їх збільшення. Музей міста має стати справжнім центром вивчення такого складного організму, яким воно є і котрий характеризується не лише регіональною, національною, духовною самобутністю, а й культурним розмаїттям у ширшому, міжнародному плані. Тому досить актуально вбачається проблема розробки теорії та історії музею міста як окремої специфічної складової музейної мережі. Висунуті на порядок денний питання ґрунтовно не досліджувались, а окремі праці з розглядуваної теми мають конкретний музеєграфічний, а не теоретичний характер.

У XIX – на початку XX ст. в Європі формується розгалужена музейна мережа, в складі якої були й музеї міст. У той період виникли й діяли перші з них в Україні та Росії – у Львові, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі, було закладено основи аналогічних установ у Києві й Умані. Процес музейного будівництва був викликаний об'єктивними чинниками, тими величезними змінами в соціально-економічному, культурному, духовному стані суспільства, що сталися внаслідок

промислової революції XIX ст. Розвиток економіки та торгівлі призвів до різкого зростання темпів розбудови міст, урбанізація набула визначального характеру в житті країн. Так, у XIX ст. кількість європейських міст із населенням понад 100 тис. мешканців збільшилася в 7 разів (у XVIII ст. – в 1,5)². Зокрема в Києві на початку XIX ст. налічувалося 22 тис. жителів, у 1856 р. – 62,5, у 1900 р. – 250 тис.³ Інтенсивний розвиток міст супроводжувався величезним за масштабами будівництвом, переплануванням, реконструкціями.

Усе це призвело до значних наслідків. Місто набуло значення головного культуротворчого організму, осередку матеріальних та духовних цінностей. Будівельні роботи й благоустрій супроводжувалися як виявленням старожитностей, так і втратами пам'яток. Історичне місто, його культурні надбання стали об'єктами дослідження, колекціонування, пам'яткоохоронної діяльності. Поява перших музеїв в Україні обумовлювалася також розвитком археології як самостійної наукової дисципліни, що на початку XIX ст. розширило коло історичних джерел за рахунок відповідних речових пам'яток. Перші музеї України комплектувалися переважно цими знахідками. Серед них Музей старожитностей у Феодосії (заснований 1811 р.), Одеський (1825 р.) і Керченський музеї старовини (1826 р.)⁴, Музей київських старожитностей (1836 р.). Останній можна вважати першою спробою створення музею міста в Наддніпрянській Україні.

Величезну роль у створенні музеїв узагалі та музеїв міст зокрема відіграли численні наукові, історико-краєзнавчі товариства й гуртки, члени яких вивчали історію міст, історико-культурні надбання, організовували пошукові експедиції, збирали й досліджували пам'ятки. Саме місто стало об'єктом діяльності нової групи музеїв. Воно визначило зміст і територіальний обсяг їх колекцій, напрямів роботи. Тому ця група закладів визначається як містознавча.

Київ був одним із тих міст Російської імперії, що порівняно рано стали об'єктами археологічних і краєзнавчих студій. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. тут працювала ціла плеяда вчених та аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. В їх числі М.Берлінський, митрополит київський Євгеній (Болховітінов), К.Лохвицький, О.Анненков, А.Ставровський, М.Єфимов, М.Максимович, М.Закревський.

Археологічні розкопки К.Лохвицького в історичному ядрі Києва (Верхнє місто) дали надзвичайно цікавий матеріал стосовно його минулого. Було досліджено залишки Десятинної (1824 р.) та Ірининської церков, некрополя поза останньою й ще одного храму, який він уважав Іллінською церквою (1833 р.), Золоті ворота (1832 р.). У результаті було не тільки вивчено відомі архітектурні споруди, а й одержано різноманітний матеріал давньоруського періоду – глиняний посуд, предмети побуту, ювелірні вироби, будівельний матеріал, фрагменти фресок та мозаїк тощо⁵. Результати дослідження Десятинної церкви у вигляді історичного опису, підготовленого митрополитом Євгенієм, і її план було опубліковано в березні 1825 р. в "Отечественных записках"⁶.

Більшу частину тих знахідок – 230 одиниць із планами, малюнками й пояснювальною запискою – К.Лохвицький подарував у день урочистого відкриття Київського університету 15 липня 1834 р. до музею, що організовувався при ньому⁷. Його було відкрито завдяки зусиллям створеного 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві. До першого в місті наукового історичного товариства увійшли серед інших такі відомі дослідники, як ректор університету М.Максимович, митрополит Євгеній, археолог К.Лохвицький. Заслухавши звіт останнього про розкопки, який містить і перелік знайдених предметів по кожній пам'ятці, що дає повне уявлення про склад та характер першої музейної колекції з історії Києва, комітет ухвалив рішення про створення музею міських старожитностей при університеті⁸. У лютому 1836 р. первісне його облаш-

тування й завідування було покладено на К.Лохвицького⁹. Виходячи із змісту об'яви Тимчасового комітету про відкриття установи, можна зробити висновок, що фундатори прагнули організувати загальнодоступний музей, присвячений саме Києву¹⁰. Проте він не перетворився на музей міста. Зазнавши кількох реорганізацій, змінюючи назви, розширюючи об'єкт діяльності, комплектуючи археологічні матеріали Південно-Західного краю, останній поступово набув значення навчального, а не загальнодоступного міського¹¹. І хоч ця спроба заснування музею Києва не була остаточно реалізована у зв'язку з перепрофілюванням університетського зібрання, його підґрунтя було закладено саме в той час.

Понад 40 років функціонував музей міста у Львові. Його досвід не втратив свого значення для розробки концептуальних засад діяльності сучасної профільної групи відповідних установ. У XIX – на початку XX ст. у Львові склалася досить різноманітна за профільною класифікацією музейна мережа. Національний музей митрополита Андрея Шептицького, Національний музей імені короля Яна III, художньо-промисловий музей, музей при Інституті ставропігії, музей Дзедушицьких та інші мали величезні й цінні колекції з культурно-національного життя України всіх часів: археологічні, етнографічні, мистецькі, документальні, побутові, промислових виробів тощо. Особливе місце посідав Історичний музей міста Львова. Датою його заснування вважається 1893 р.¹² Проте архівні документи свідчать, що формування містознавчих колекцій почалося ще у XVIII ст. У міському архіві зберігались, окрім документів, реліквії магістрату й львівських цехів (скіпетри вїйтів, міські ключі, печатки, цехові скрині, штандарти, старовинні гармати й ін.)¹³. 1839 р. цю групу предметів було інвентаризовано під назвою "Antiquitæten und Sacen"¹⁴. Речі з архіву експонувалися на виставках, зокрема 1885 р. на археологічній та етнографічній у Львові¹⁵.

Той період у науковому й культурному житті міста був позначений активізацією краєзнавчого руху, спрямованого на вивчення й збереження пам'яток історичного минулого Львова. Цьому рухові І.Франко присвятив спеціальну розвідку "Галицьке краєзнавство" (1882 р.), в якій згадав імена майже 300 дослідників та назви понад 200 краєзнавчих видань, у тому числі присвячених місту¹⁶. Особливе місце у вивченні Львова належить краєзнавцю А.Шнайдеру, який опублікував декілька місто- й краєзнавчих досліджень: "Міста й містечка Галичини" (1865 р.), перший історичний путівник по Львову (два видання – 1871 та 1875 рр.). Упродовж 30 років він збирав матеріали для "Енциклопедії краєзнавства Галичини", підготувавши до неї 32 тис. статей про всі населені пункти, зокрема з історії, топографії, географії, етнографії, статистики тощо, зібрав величезні колекції написів на надгробках, із сфрагістики, документів. На жаль, вийшло тільки два перші томи цього видання (в 1871 й 1874 рр.)¹⁷, інші матеріали зберігаються в Краківському університеті.

Діяльність львівських краєзнавців справила значний вплив на розгортання пам'яткоохоронної діяльності в місті, посилення уваги до вивчення його минулого, становлення музею. 1890 р. датовано документ міського архіву під назвою "Інвентар музейних предметів", який однозначно фіксує ставлення до речових пам'яток з історії міста XVI–XIX ст. як до музейної колекції¹⁸, а у 1892 р. в будинку ратуші відкрився зал, де вони експонувалися. 1893 р. зібрання міських пам'яток було виділено з архівного комплексу й створено Історичний музей міста Львова, що підпорядковувався директорові архіву та гміні міста, яка утримувала його. Згідно із статути 1897 й 1938 рр., музей, архів і бібліотека гміни мали урбаністичний характер. Своїми типологічно різними, але взаємодоповнюючими збірками вони давали можливість усебічно висвітлити історію, господарство та культуру Львова.

Музейне зібрання містило такі пам'ятки: місцеві археологічні знахідки; пам'ятки старої львівської архітектури (фрагменти будівель), муніципальні й цехові; карти; моделі забудови міста; портрети й картини; озброєння та обмунди-

рування; скульптуру; медалі; печатки і їх відбитки; монети львівського монетного двору; різноманітні знаки; гравюри й малюнки; фотографії та негативи; меморіальні комплекси тощо¹⁹.

1926 р. гміна придбала для музею цінну пам'ятку XVI ст. – Чорну кам'яницю (пл. Ринок, 4), в якій 8 вересня 1929 р. відбулося врочисте відкриття експозиції. Вона давала уявлення про історичну й культурну еволюцію міста протягом століть. Назви тематичних розділів – "Львів старопольський (до 1772 р.)", "Львів після розділів Польщі (до 1918 р.)", "Львів у добу польського відродження"²⁰, – обумовлені входженням Галичини до складу Речі Посполитої. Експозиція була побудована за систематичним, предметним принципом. Усі експонати мали безпосереднє відношення до міста. Лапідарій представляв чудові зразки давньої архітектури з улюбленим мотивом оформлення – головою лева, кам'яне різьблення, намогильні плити з написами, скульптуру тощо. Портретна галерея відображала соціальний склад мешканців Львова, представляла його відомих діячів.

Про еволюцію міста, зростання його території, топографію розповідали численні плани, літографії, малюнки, реконструкції, фотографії, а також дві діорами. Найціннішою була колекція муніципальних і цехових пам'яток (зброя, дзвони, герби, друкарське приладдя, печатки, монети, медалі, церемоніальні предмети, ремісничі вироби, меблі, одяг та ін.). В експозиції знайшли відображення також церковне життя й мистецтво; національний склад населення, представлений цінними вірменськими та іудейськими пам'ятками. Окремо експонувалася чимала археологічна збірка. Діяли й тематичні експозиції: "Система освіти", "Театр", "Оборона Львова (1914–1918, 1918–1919, 1920 рр.)". Частину матеріалів для експозиції надав архів: статuti, акти, дипломи, рукописні документи тощо²¹. Поєднання в єдиній установі архіву, бібліотеки й музею значно розширювало базу містознавчих досліджень, давало більше можливостей для нагромадження джерел та введення їх до широкого громадського обігу шляхом виставок і друкованих видань. Так, у 1929 р. архів видав книгу з історії та стану своїх музеїв "Muzea gminy miasta Lwowa". Також влаштовувалися різнопланові виставки, до участі в яких залучались й інші музейні та приватні збірки²².

Цікавим був проект виставки, що мала бути приуроченою до 600-річчя захоплення міста Польщею, її планували відкрити 1940 р. Структура експозиції, що готувалася під назвою "Львів історичний, сучасний і майбутній", значною мірою відрізнялася від діючої. Вона складалася з таких розділів: "1. Львів у розвитку століть, від часів найдавніших до здобуття незалежності. 2. Львів у боротьбі за незалежність. 3. Львів як осередок науки й мистецтв. 4. Освіта та виховання. 5. Благодійність і турбота про здоров'я мешканців. 6. Фінансове життя. 7. Архітектура старого й нового Львова. 8. Типи будівництва міста, види вулиць. 9. Урбаністичний розвиток міста. Топографія. Вулиці. 10. Парки, городи, алеї, кладовища. 11. Шпиталі. 12. Трамваї та автобуси. 13. Промисли й ремесла. 14. Водопровід та каналізація. 15. Електрика. 16. Газифікація. 17. Забезпечення мешканців продуктами першої необхідності. 18. Пожежна безпека. 19. Очищення міста"²³.

Автори проекту намагалися всебічно проаналізувати розвиток Львова в історичній ретроспективі, його топографію, урбаністичні риси, відтворити через пам'ятки, намалювати соціально-економічний портрет сучасного їм міста. Таким чином, структура виставки репрезентує певний новий етап у визначенні концепції музею. Саме в такому підході полягає, на нашу думку, цінність цієї нездійсненої концепції як з погляду музеезнавства, так і з позицій містознавства.

Музей набув значення консультаційного центру з львовознавства. При ньому діяло Товариство любителів минулого Львова, яке ставило собі за мету консервацію й збирання пам'яток, охорону їх та природи. Підтримувалася будь-яка діяльність, що сприяла розвитку культури міста. Товариство підготувало й вида-

ло кілька десятків томів досліджень у серії "Бібліотека львівська", присвячених окремим пам'яткам, історії кварталів, історичним подіям, діячам, гербу міста тощо²⁴.

На рубежі XIX–XX ст. діяльність із заснування музеїв міст здійснювалася в багатьох історичних центрах Російської імперії, зокрема в Києві, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі. У 1899 р. стараннями Київського товариства старожитностей та мистецтв було відкрито Київський художньо-промисловий і науковий музей. Останній створювався від початку як національна установа й справив значний вплив на розвиток музейної справи в Україні. У 1910 р. один із членів товариства, у віданні якого він перебував, професор Київського та Одеського університетів, археолог А.Линниченко, який протягом тривалого часу збирав матеріали з історії Києва й Одеси, поставив на порядок денний питання про створення в цих містах муніципальних музеїв на взірць західноєвропейських закладів старих історичних центрів – таких, як Франкфурт-на-Майні, Відень, Париж, що існують окремо від центральних історичних музеїв. Своє концептуальне бачення цієї справи вчений опублікував у праці "Исторический путь и Музей г. Киева" (Одеса, 1912 р.). Визначивши профіль цієї установи як "музей міста", він охарактеризував характер його колекцій: предмети з археологічних розкопок, плани, карти, краєвиди в різні епохи, портрети та біографії видатних діячів, зразки місцевих виробів, речі домашнього вжитку, рукописи, книги, естампи, гравюри, міські газети, документи, тобто все те, що характеризує топографію, історію й внутрішній побут Києва. Висхідним рівнем хронології такого музею він уважав час заснування міста. Автор проекту пропонував систематично фотографувати вулиці й будинки, що зникають, а також заснувати при установі Товариство вивчення київських старожитностей та спеціалізовану бібліотеку.

У лютому 1912 р. на засіданні комітету Київського художньо-промислового й наукового музею було ухвалено рішення про створення комісії для влаштування в ньому нового відділу – "Старий Київ"²⁵. Комісія, що ставила за мету організацію самостійного музею міста, діяла до середини 1918 р. Її головами були археолог В.Данилевич (до грудня 1913 р.), історик В.Іконников, незмінним секретарем – хранителем музею, мистецтвознавець, етнограф Д.Щербаківський. У складі комісії працювали відомі вчені, історики, археологи, літературо- й мистецтвознавець, етнографи, архітектори, педагоги, видавці, підприємці-меценати. Серед них М.Василенко, О.Гансен, І.Каманін, В.Кульженко, О.Левицький, О.Лобода, Д.Меньшов, І.Огієнко, Г.Павлуцький, В.Перетц, М.Петров, Н.Полонська, Н.Терещенко, Ф.Титов, Г.Шлейфер, В.Щербина та ін.²⁶

У 1912 р. було опубліковано програму відділу "Старий Київ", підготовлену директором музею М.Біляшівським. Фактично це – проєкт дослідження, побудованого за проблемно-тематичним принципом, що міг одночасно використовуватися для побудови експозиції й комплектування фондів. У ній узагальнено визначено специфіку міста, напрямки й форми його життя. Програма мала такі розділи: 1. Видання з історії, старожитностей та історичної топографії. 2. Топографія Києва (геологія й плани). 3. Краєвиди Києва. 4. Історія Києва (різні події). 5. Церква й духовництво. 6. Інославні та іновірні сповідання. 7. Населення Києва (склад, побут). 8. Управління Києва (урядові установи). 9. Суд. 10. Військо. 11. Міське самоврядування. 12. Міський благоустрій. 13. Медична допомога. 14. Громадська доброчинність. 15. Релігійний і громадський рух. 16. Освіта. 17. Книгодрукування. 18. Наука. 19. Красна словесність. 20. Періодика. 21. Мистецтво. 22. Театр. 23. Громадське життя. 24. Економічний побут. 25. Шляхи й засоби сполучення. У програмі перелічено також матеріали, потрібні для розкриття кожної з тем.

Уже наприкінці 1912 р. в музеї було відкрито експозицію "Старий Київ", яка проіснувала до початку 1930-х рр. У ній було представлено фотографії, малюнки, гравюри, зображення споруд, установ; плани та креслення будинків;

деталі споруд; атрибути міського самоврядування; портрети й автографи відомих діячів; сюжетні фото; міські видання; медалі, жетони, різноманітні знаки, марки; одяг; зразки художніх творів; музичні інструменти; театральні костюми та ескізи; проекти й фотографії втрачених споруд та інші матеріали²⁷.

Експозиція відділу висвітлювала розвиток міста в XVII–XIX ст., але в ній не було представлено жодної археологічної знахідки. Таке явище не було випадковим. У XIX ст. тільки-но розпочалося вивчення міста. Археологічні, історичні, краєзнавчі дослідження здійснювалися паралельно. Ще попереду було злиття нагромаджених знань у більш-менш повну наукову працю з історії міста. Тому, звичайно, перші музейні експозиції містознавчого спрямування відповідали тогочасному стану досліджень. Вони відрізнялися певною мірою за змістом і хронологічними рамками показу.

У другій половині XIX ст. з'явилося чимало публікацій, які порушували проблеми топографії Києва, розглядали історію окремих його частин та пам'яток. Відзначимо деякі з них: М.Максимович "Обозрение старого Киева", М.Закревський "Описание Киева", М.Петров "Историко-топографические очерки древнего Киева", С.Голубев "Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве", видання Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, зокрема "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" та ін. У них широко використано літописи, актові документи. Проте там не відтворюються основні історичні процеси розвитку міста, археологічні джерела з його ранньої історії не аналізуються. Тому й експозиція "Старий Київ" нагадувала скоріше історико-топографічний нарис, хоча музей і володів величезним археологічним зібранням, у тому числі міських матеріалів, але організованим в окремий відділ²⁸. Відзначимо й те, що на відміну від львівського музею, у Києві не комплектували й такі матеріали, які характеризували б сучасний розвиток міста.

Водночас підкреслимо суто містознавчий підхід до вивчення Києва. Пріоритетними в програмі та експозиції були теми, які висвітлювали планувальну структуру, топографічні й архітектурні особливості міста. У першу чергу – містобудівний портрет Києва, що змінюється з часом унаслідок розвитку суспільства, а вже потім історичні події, факти соціально-економічного й культурного життя локалізуються на конкретні міські адреси. Саме ці ідеї – еволюція міста, його природні, містобудівні, регіональні та національні особливості, адресність, локалізація подій, явищ, фактів і проблем через конкретні культурно-історичні об'єкти – мають бути провідними в концепції сучасного музею. Ці ідеї більшою чи меншою мірою простежуються в усіх експозиціях містознавчого характеру, що обрані для дослідження.

Комісія відділу "Старий Київ" визначила й інші напрями роботи – підготовку та видання монографій про окремі пам'ятки з історичної топографії міста; заходи щодо збереження старих вулиць і площ та встановлення на них "особливого виду таблиць із написами", відзначення останніми будинків, пов'язаних із життям і діяльністю відомих діячів; підготовку путівника, альбому й періодичного видання ("Известия отдела Старого Киева"); організацію систематичного фотографування тих частин міста та об'єктів, що мають історичне й художнє значення. У бібліотеці музею було влаштовано спеціальний відділ "Старий Київ"²⁹. Таким чином, було розроблено нові форми роботи, притаманні лише музею міста, які в основному збігаються з напрямками діяльності львівського закладу.

Київські діячі культури підтримували тісні стосунки з ученими, краєзнавцями Москви й Санкт-Петербурга, де проводилась активна робота з організації музеїв міст, що також впливало на концептуальне бачення такого закладу в Києві. Відомо, що директор київського музею М.Біляшівський листувався з графинєю П.Уваровою, яка очолювала Комісію з вивчення старої Москви, організовану в 1909 р. при Московському археологічному товаристві. Ця комісія

досліджувала процеси зростання та розвитку міста, топографію, архітектуру, іконопис, прикладне мистецтво, побут мешканців, збирала відповідні пам'ятки з метою створення музею старої Москви. Її колекції, а також Музею міського господарства Москви (відкрито 1896 р.), московського павільйону Нижегородської художньо-промислової виставки стали основою сучасного музею історії міста³⁰.

У 1907 р. Товариство архітекторів-художників, головним напрямом діяльності якого була охорона пам'яток архітектури й декоративного мистецтва, відкрило Музей старого Петербурга. Спочатку він мав на меті збирання пам'яток з історії будівництва міста, його культури та побуту. При музеї незабаром виник гурток друзів старого Петербурга, що об'єднав багатьох краєзнавців, колекціонерів³¹, які й стали справжніми творцями одного із найвідоміших тепер закладів.

Безумовно, що виникнення нової групи музеїв, визначення їх концептуальних засад, форм і напрямів діяльності не залишилися поза увагою українських діячів культури. Кожен із музеїв міст, що виникав або проектувався тоді, мав не лише своєрідне обличчя та специфічні завдання, а й спільні риси, мету, а головне – об'єкт вивчення. Оригінальним прикладом містознавчого закладу став музей "Стара Одеса". Публічна книгозбірня, місцева філія Російського технічного товариства, Товариство історії та старожитностей, органи міського самоврядування, а також прихильники старовини, що на початку XX ст. мали колекції пам'яток з історії Одеси, улаштували в бібліотеці невелику експозицію, присвячену старому місту, пам'яткам його архітектури. У 1927 р. було відкрито музей "Стара Одеса" на правах відділу міського державного художнього музею. Безпосереднім ініціатором його створення стала Одеська крайова комісія з охорони пам'яток старовини, яку очолював професор університету, директор історико-археологічного музею С.Дложевський. Група архітекторів, художників, інших діячів культури передала музею кілька тисяч предметів, у тому числі зібраних під час вивчення й натурного обстеження архітектурних споруд. Власні колекції подарували професори С.Дложевський, М.Болтенко, Є.Рубінштейн та ін.³² У вступі до каталогу експозиції мета музею визначалася так: "...Вивчати та популяризувати одне з найменш досліджених у нас питань – з історії української архітектури"³³.

Спрямування колекцій і експозиції закладу, розміщених у 8 залах художнього музею, можна визначити як архітектурно-художнє. Тут експонувалися плани Одеси, оригінальні проекти будов, старовинні малюнки, гравюри, літографії, фотографії видатних подій, зруйнованих будинків, архітектурні й скульптурні фрагменти знищених будівель, нечисленна, але цінна колекція предметів побуту, зокрема меморіальних. Історія архітектури й містобудування Одеси та її околиць, земель, що підпадали впливові міста, його еволюція, починаючи від першої фортеці 1794 р., побудованої для боротьби з Туреччиною, послідовність розбудови, особливості архітектурних стилів різних епох, діяльність видатних діячів (Де-Рібас, Ланжерон, Воронцов) та відомих архітекторів – основні аспекти експозиції³⁴.

Незважаючи на те, що експонувалися, головним чином, іконографічні матеріали, знайшли своє відображення й основні функції міста, його специфіка. Було представлено такі важливі теми й проблеми, як економіка (порт, море, фабрики, залізниця), адміністративний устрій (міське самоврядування), торгівля, освіта, наука, культура, громадський та національний рух, соціальний і національний склад мешканців, інші характерні форми й ознаки життя саме Одеси.

У 1920-х рр. із ініціативи ВУАН знов порушується питання про організацію музею міста Києва. Голова Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) академік О.Новицький уважав, що археологічні знахідки з розкопок на території міста слід зосередити в музеї, який має показувати історичне минуле та сучасне життя Києва. Він звернувся до голови Київського обласного виконавчого комітету П.Любченка з пропозицією щодо заснування муніципального музею міста й запропонував для нього приміщення колишнього будинку митрополита в Софійсь-

кому монастирі, який, на погляд ученого, сам є експонатом через те, що це одна з кращих споруд стилю бароко³⁵.

Основну роботу з організації й наукової підготовки музею взяла на себе Комісія Києва та Правобережжя Історичної секції ВУАН на чолі з академіком М.Грушевським. У 1920–1930-х рр., коли спостерігалось піднесення краєзнавчої роботи в Україні, саме комісії порайонного дослідження минулого Історичної секції розгорнули великомасштабну наукову роботу з вивчення історії й культури окремих регіонів, піднявши цей рух на вищий щабель. У складі Комісії Києва та Правобережжя (з підкомісіями Старого Києва та по організації музею міста) на штатних посадах працювали відомі вчені й дослідники: історики В.Щербина, І.Щитківський, М.Істомін, С.Шамрай; членами комісії на громадських засадах були також академік ВУАН, історик мистецтва О.Новицький; історик і археолог В.Лясковський; архітектор В.Кричевський; археолог та мистецтвознавець М.Макаренко; історик-архівіст, археограф О.Андріяшев; Ф.Ернст і М.Базилевич – відповідно інспектор та секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури й наукові співробітники Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка; археолог, директор Лаврського музейного містечка П.Курінний та ін. Близько 50 дослідників тісно співпрацювали з комісією. Вони підготували й видали низку статей, збірників з окремих проблем історії та культури Києва, зокрема: "Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва", "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", "Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини", відомий путівник "Київ" за редакцією Ф.Ернста тощо³⁶.

Члени комісії були добре обізнані зі спробою створення музею міста в дорадянський час. Деякі з них, котрі працювали в комісії "Старий Київ", запропонували покласти в основу майбутнього закладу збірку одноіменного відділу Всеукраїнського історичного музею, а також сконцентрувати в ньому збірки київських пам'яток ВУАК, Межового архіву (плани), Сільськогосподарського музею (матеріали комунального будівництва), Київського університету (археологічного музею й рукописного відділу), Арсеналу, колишнього Військово-історичного музею, деякі профільні матеріали з лаврських музеїв³⁷.

Було розроблено проекти майбутнього закладу. Пропозиції академіка О.Новицького ("Характер експонатів музею"), який першим почав клопотатися про нього, у порівнянні з програмою відділу "Старий Київ" масштабніші, охоплюють ширший спектр документування. Геологічне та передісторичне минуле, сучасний розвиток міста – ці теми вперше пропонувалися для музею. Крім того, учений уважав обов'язковим використання археологічних джерел для висвітлення передісторії Києва й перших століть його життя. Два проекти поєднує увага до урбаністичного розвитку міста (топографія, плани, креслення, краєвиди), його економіки, адміністративного устрою, населення³⁸.

Проект академіка М.Грушевського ("У справі Музею міста Києва. Пояснювальна записка"), прийнятий до здійснення, немовби сфокусував усі попередні програми й пропозиції. Незважаючи на вже явно відчутний ідеологічний тиск у науці та культурі, його бачення музею позбавлене класових підходів і оцінок. Проект включав 3 розділи: 1. Геологічна й археологічна минувшина: фізичне оточення людини та розвій людського життя на території міста Києва і його периферії (приблизно в радіусі 20–30 верст). 2. Історичне життя міста з периферією від IX віку до революції. 3. Сучасне муніципальне будівництво та його плани.

По кожному розділу наведено конкретні матеріали, які зберігались у різних колекціях і котрими можна представити топографію міста, його планування, зростання, економічне, громадське, культурне життя, побут тощо³⁹.

Комісія Києва та Правобережжя збрала нові цінні колекції для майбутнього музею – карти, картини, малюнки й фотографії старого й сучасного міста, виробу Межигірської фаянсової фабрики, старовинні меблі й інші предмети побуту, рукописи, живописні портрети для організації галереї українських істориків тощо⁴⁰.

Старому місту була присвячена експозиція Соціально-історичного музею Уманщини, створена як окремий відділ у 1920-х рр. Збірку музею, заснованого 1917 р., становили археологічні, нумізматичні, історичні колекції, що їх подарував відомий археолог та музеєзнавець П.Курінний, а також предмети старовини з націоналізованих садиб. Збірка відділу "Стара Умань" була аналогічна київській. У ній було представлено плани міста, описи його іноземними мандрівниками, портрети історичних діячів XVII–XVIII ст., у тому числі гетьмана Б.Хмельницького, польського коронного гетьмана С.Жолкевського; побутові речі; зброя, гармати з націоналізованого зібрання Потоцьких; одяг, українська порцеляна, килими, інші предмети старовини⁴¹. Відмітною рисою цієї експозиції був її національний колорит.

Учені України прагнули надати музеям статус науково-дослідних установ. 1920-ті рр. позначилися дискусією стосовно ролі й місця останніх серед інших наукових, культурних, освітніх закладів⁴², оскільки нові, радянські кадри намагалися перетворити їх на пропагандистсько-ідеологічні. У 1930-х рр. слідом за знищенням старої наукової школи під гаслами боротьби проти класово ворожих концепцій і тенденцій музеї було піддано докорінній реорганізації, зруйновано стару їх мережу, репресовано вчених, музейних діячів. Усе це мало катастрофічні наслідки для містознавчого музейництва, розвиток якого був перерваний на довгі роки. Останнім постраждав львівський музей. 8 травня 1940 р. його було об'єднано з Національним музеєм імені короля Яна III та створено Львівський історичний музей, експозиція якого відтоді будувалася за офіційно запровадженою схемою – відповідно до соціально-економічних формацій, за класовим принципом.

Дослідження становлення музеїв міст як специфічної групи в складі музейної мережі дозволяє визначити такі передумови й фактори їх розвитку: 1. Соціально-економічні чинники. Розвиток промисловості та торгівлі призвели до різкого зростання темпів розбудови й кількості міст. Урбанізація набуває визначального характеру в житті суспільства – в економіці, культурі, побуті. 2. Місто набуває значення головного культуротворчого організму, осередку матеріальних та духовних цінностей. З'являється суспільна потреба його вивчення, осмислення ролі й функцій протягом століть, охорони пам'яток. 3. Розвиток історичної науки, археології, етнографії, краєзнавства, пам'яткознавства. 4. Культурно-національний рух в Європі, пов'язаний із становленням націй і національної свідомості, спричинився до зростання інтересу до історичного минулого народу. 5. Формування інтелігенції, яка прагнула зберегти та дослідити історичні й культурні цінності, виникнення приватних колекцій. 6. Діяльність численних наукових, краєзнавчих товариств і громадських формувань, яка супроводжувалася збиранням пам'яток, вивченням міст, створенням музеїв, допомогою в їх роботі. 7. Формування та розвиток музейної мережі, різноманітної щодо профільного спрямування й змісту діяльності.

Підставою для визначення профілю музею в музеєзнавстві є спеціалізація його зібрання й діяльності, що обумовлюється зв'язком із конкретними наукою, технікою, виробництвом, різними видами мистецтва та культури⁴³. Аналіз історії містознавчого музейництва (зібрань, експозицій, напрямів діяльності) періоду його виникнення й становлення в XIX – перших десятиліттях XX ст. доводить, що ці музеї певною мірою відрізнялися. Узагальнюючи склад їх зібрань, доходимо висновку, що вони комплектували подібні пам'ятки: археологічні знахідки на території міста; іконографію міста (карти, плани, краєвиди, креслення, фотографії); будівельний матеріал; архітектурні та скульптурні фрагменти споруд; реліквії міського самоврядування й цехів; зразки місцевих виробів; документальні джерела з історії міста; рукописи, книги місцевого походження й про місто; матеріали з історії міського господарства; речі домашнього та громадського побуту; меморіальні комплекси видатних діячів; місцеву періодику; іконописи, декоративно-прикладне мистецтво, твори міських художників; озброєння, амуніцію; знаки, медалі, плакети; міську символіку; грошові знаки; макети, моделі, реконструкції пам'яток, забудови, транспорту тощо.

Пріоритетними темами досліджень, комплектування фондів й експозиційного висвітлення були урбаністичний розвиток міста, архітектура й містобудування; топографія; управління та самоврядування; населення, його соціальний і національний склад; економіка, міське господарство й благоустрій, транспорт; освіта; наука; культура; медицина; побут; релігійне життя; громадське життя; видатні діячі міста.

Таким чином, перші колекції досліджуваних музеїв комплектувалися винятково міськими матеріалами або присвяченими місту. Зміст та обсяг їх роботи був обмежений останнім, його територією, історією, особливостями. Об'єктом вивчення й діяльності такого закладу є місто. Саме в ньому він реалізується як соціальний інститут, місто визначає особливості його культуротворчого функціонування. Предметом діяльності музею як наукової установи та культурно-освітнього закладу є феномен історичної спадщини міста, що обіймає всі характерні елементи його середовища. Саме це – об'єкт і засоби діяльності – обумовлюють специфіку музею міста, його місце в загальній музейній мережі.

Історичний досвід формування й функціонування перших містознавчих установ в Україні досить плідний. Оновлення діяльності та розвиток цієї профільної групи музеїв має спиратися на нагромаджений у минулому теоретичний і практичний досвід, а головне – на містознавчу концепцію, виплекану кількома поколіннями вчених та музейних працівників.

¹ Музеї України. Довідник. – К., 1999. – 130 с.

² Бунин А.В., Ильин Л.А., Поляков Н.Х., Шквариков В.А. Градостроительство. – М., 1945. – С. 239.

³ История Киева. – К., 1984. – Т. 2. – С. 126; Сутельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 240.

⁴ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К., 1989. – С. 11–12.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 22953. – Арк. 13–24.

⁶ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 299. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6–17.

⁷ Там само. – Спр. 3. – Арк. 16; Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 10. – Арк. 1–2, 15.

⁸ ІР НБУ. – Арк. 6–9.

⁹ ДАК. – Спр. 3. – Арк. 6.

¹⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 6495. – Арк. 1–8.

¹¹ Музей древностей. Записка проф. В.Б.Антоновича // Историко-статистические данные об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св.Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С. 60–76.

¹² Львівський історичний музей: Путівник. – Л., 1976. – С. 4; Львівський історичний музей. Наукові записки (Передмова). – Л., 1993. – Вип. 1. – С. 3.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАУ в м. Львові). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 17.

¹⁴ Там само. – Ф. 55. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 2.

¹⁵ Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. – Lwów, 1885.

¹⁶ Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–151.

¹⁷ Charewiczowa . Niedoceniony krajoznawca lwowski Anton Schneider. – Lwów, 1938.

¹⁸ ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 175. – Арк. 691.

¹⁹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–2; Спр. 17. – Арк. 1–28; Спр. 25. – Арк. 3–8; Спр. 29. – Арк. 2; Спр. 71. – Арк. 34; Спр. 175. – Арк. 1–1108.

²⁰ Muzea gminy miasta Lwowa. – Lwów, 1929. – С. 15–19.

²¹ ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 175; Charewiczowa . Muzeum historyczne miasta Lwowa. Przewodnik po zborach. – Lwów, 1936. – С. 20–84.

²² ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 79. – Арк. 2; Спр. 124; Спр. 169. – Арк. 28–30; Спр. 258. – Арк. 88.

²³ Там само. – Спр. 126. – Арк. 9–13, 18–19.

²⁴ Там само. – Спр. 40. – Арк. 1; Спр. 41. – Арк. 10; Charewiczowa . Czarna Kamenica i jej mieszkaccy. – Lwów, 1935.

²⁵ ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

- ²⁶ Там само. – Спр. 27. – Арк. 7, 16, 19–20, 77; ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. 10082.
- ²⁷ Науковий архів Національного художнього музею України (далі – НА НХМУ). – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 66; Фонди НХМУ. – Книга надходжень. – №4–21; Програма отдела “Старый Киев”. – К., 1912. – 22 с.; *Щероцький К.В.* Путеводитель. – К., 1917. – С. 237–238; Київ. Провідник. – К., 1930. – С. 417.
- ²⁸ Киевский художественно-промышленный и научный музей. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – К., 1913. – 58 с.
- ²⁹ ДАК. – Арк. 6, 13; НА НХМУ. – Спр. 18. – Арк. 5.
- ³⁰ *Николенко В.П.* Музей истории столицы // Музейное дело в СССР: Музейная сеть и проблемы её совершенствования на современном этапе: Сб. науч. тр. ЦМР СССР [мається на увазі Центральний музей революції]. – М., 1985. – С. 120–131; *Шегал М.М.* Музей Москвы // Музейное дело в СССР. – М., 1973. – С. 167.
- ³¹ *Овсянникова С.А.* Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861–1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1960. – Вып. 2. – С. 90, 125, 129, 140.
- ³² *Селінов В.І.* Архітектурні пам’ятки Старої Одеси. – Одеса, 1930. – С. 3–6; “Стара Одеса”. Архітектура Причорномор’я. – Одеса, 1927. – С. 4, 15–16.
- ³³ Там само. – С. 3.
- ³⁴ Там само. – С. 17–47.
- ³⁵ ІР НБУ. – Ф. 279. – Спр. 831. – Арк. 1–3.
- ³⁶ Там само. – Ф. Х. – Спр. 4234, 4256.
- ³⁷ ДАК. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 994. – Арк. 15; ІР НБУ. – Спр. 1793, 4258, 10080, 10082, 10083, 10117, 10120.
- ³⁸ ІР НБУ. – Спр. 10090.
- ³⁹ Там само. – Спр. 10098.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 4235, 4344, 4418.
- ⁴¹ *Курінний П.* Соціально-історичний музей Уманщини // Український музей. – К., 1927. – Зб. 1. – С. 267–268.
- ⁴² *Дубровський В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Там само. – С. 18–19.
- ⁴³ Музейные термины: Терминологические проблемы музееведения // Сб. науч. тр. ЦМР СССР. – М., 1986. – С. 103.

The article reviews experience of establishment and development of city museums in the 19th – first decades of 20th cc., as a separate profile group of museum system of Ukraine. It examines not only the history of origins, but also composition and specifics of collections, peculiarities of expositions and functioning of such institutions.